

АПСТРАКТ

Архитект и урбаниста Ђорђе Павлович Коваљевски спада у ред најзначајнијих аутора који су стварали у Београду у периоду између два светска рата. Упркос томе, његова професионална делатност и живот нису често били предмет научних текстова, док је проучавање његових стамбених пројеката готово у потпуности изостало. У овом раду су приказани стамбени пројекти Коваљевског које је израдио у Београду углавном у сарадњи са архитектом Владимиром Билинским. Анализа је заснована на оригиналним архивским плановима, списима и фотодокументацији. Стамбене објекте које су ова двојица руских архитеката пројектовали у периоду од 1921. до 1923. год. чинио је дијапазон од малих приземних кућа, преко уграђених вишеспратница у уличном низу, до пространих вила. Мада пројекти које су израдили Коваљевски и Билински не спадају у најзначајнија остварења међуратне београдске стамбене архитектуре, њихово проучавање је важно јер доприноси бољем разумевању и вредновању, како рада самих аутора, тако и укупног архитектонског стваралаштва тог периода. У ширем смислу, овај текст се надовезује на научно-истраживачке тенденције ревалоризације културних, друштвених и историјских вредности стамбене архитектуре Београда настале крајем 19. и у првој половини 20. века, као значајног сегмента материјалног и нематеријалног културног наслеђа и идентитета града и тиме доприноси њеном адекватнијем тумачењу и очувању.

Кључне речи: Ђорђе Коваљевски, Владимир Билински, стамбена архитектура, стамбена зграда, стан, кућа, вила, међуратни период, руски архитекти и инжењери

ABSTRACT

George Pavlovic Kovalevsky, architect and urban planner, belongs to the most significant authors who created in the period between the Two World Wars in Belgrade. Yet, his work and life have rarely been the subject of scholarly literature, while the study of his housing projects has been overlooked.

* др Злата Вуксановић-Мацура, дипл. инж. арх, научни сарадник,
Географски институт "Јован Цвијић", САНУ, z.macura@gi.sanu.ac.rs,
zlata.vuksanovic@gmail.com

This paper discusses housing projects designed by Kovalevsky mainly in collaboration with another Russian architect Vladimir Bilinski. The analysis of the projects is based on original archival plans, documents and photographs. Residential buildings designed during 1921-1923 by these two architects include small single-storey houses, multi-storey building and spacious villas. Although of different surface, volume and shape, they have some common characteristics such as: classical construction, equable aesthetic quality that followed the spirit of the late Secession or the modernized Academicism, and were designed in line with the requirements of the property-owners. Buildings created by Kovalevsky and Bilinski cannot be considered among the most important achievements of the interwar Belgrade residential architecture, but their study is important because it contributes to a better understanding and evaluation of the work of these authors, as well as the overall architectural production of that period. In a broader sense, this paper builds upon general rise in interest in the revaluation of cultural, social and historical values of residential architecture in Belgrade that was created in the late 19th and the first half of the 20th century, as an important segment of the material and immaterial cultural heritage and the identity of the city and contributes to its more adequate interpretation and preservation.

Key words: George Kovalevsky, Vladimir Bilinski, residential architecture, residential buildings, apartment, house, villa, interwar, Russian architects and engineers

УВОД

Анализирајући развој стамбене архитектуре у Београду, Богдан Несторовић (1955:263) оцењује да је знатан обим стамбене изградње у периоду између два светска рата био последица демографског фактора, односно огромног и наглог прилива становништва. Истовремено, међуратни Београд је био наслеђем скроман и ратом опустошен град у коме је чак и до 90% становника припадало различитим слојевима сиротиње. Преосталих 10% је припадало имућнијим сталезима, међу којима је веома мало било крупних богаташа. (Vuksanović-Macura, 2012:258). Услед такве социјалне структуре, стамбена изградња се великим

делом ослањала на скромне материјале, скучене површине станова и слабе хигијенске садржаје, а ту и тамо су ницала острва луксузних зграда, палата и вила.

У таквом амбијенту, архитектор Ђорђе Павлович Коваљевски¹ пројектује стамбене зграде, претежно у тандему са архитектором Владимиром Билинским. Њих двојица су се, попут многих избеглица из Русије, настанили у Београду почетком двадесетих година прошлог века.² Коваљевски је одмах по доласку започео и ангажман у Техничкој служби београдске општине, бавећи се урбанистичким темама по којима ће остати познат и признат аутор (Vuksanović-Masura, 2014:161-164). Коваљевски и Билински су заједно радили од 1921. до 1923. године.³ Билински потом наставља самосталну пројектантску праксу (Маревић 2008:30) док се Коваљевски интензивно бави урбанизмом и спорадично пројектује.

Мада спада у најзначајније ауторе који су стварали у међуратном Београду, дело Коваљевског је ретко било предмет целовитијих анализа, а поједини аспекти његовог живота и рада још увек остају непознати.⁴ У овом тексту су анализирани реализовани и неизведени стамбени пројекти које је Коваљевски, најчешће у сарадњи са Билинским, радио у Београду. Чланак се надовезује на новије научно-истраживачке тенденције да се ревалоризују културне, друштвене и историјске вредности стамбене архитектуре Београда, настале крајем 19. и у првој половини 20. века, као значајног сегмента материјалног и нематеријалног идентитета града и тиме допринесу њеном адекватнијем тумачењу, очувању и заштити.

ПРОЈЕКТИ И РЕАЛИЗАЦИЈЕ

Неизведени пројекти

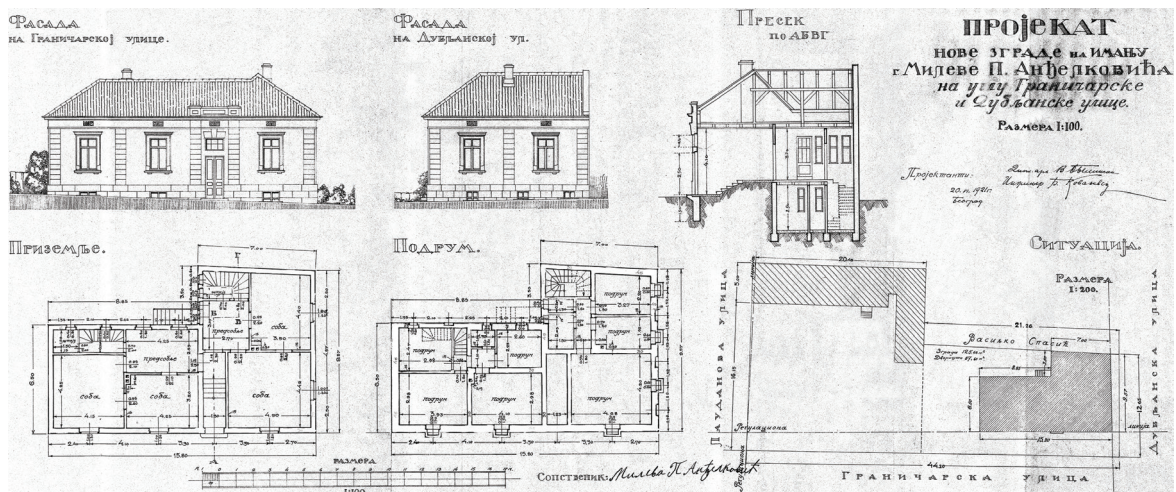
Пројекат за кућу на углу Граничарске и Дубљанске улице, на имању Милеве П. Анђелковић, од 20. априла 1921. год., вероватно је први нацрт који су заједно потписали Билински и Коваљевски.⁵ Да је подигнута, била би то обична кућа какве су постојале на Чубури и у околној периферији, са равно малтерисаном фасадом и скромном рустиком на угловима и декорацијом око прозора (Сл. 1). У кући су била планирана два стана, организована делом у приземљу делом у подруму, као некакав подземни дуплекс, највероватније намењени за издавање. Може се рећи да је, са становишта функционалне организације, овај први пројекат који су потписали Билински и Коваљевски био и најлошији.

Пројекат за приземну зграду у Сарајевској улици бр. 52, кафеције Јевте Глигоријевића, од 13. септембра 1922. год., носи потпис Коваљевског.⁶ Међутим, био је то незнатно измењен пројекат који је за исту локацију и истог инвеститора нешто раније израдио инжењер Јан Швејкар. Нејасно је зашто је, зарад веома ситних измена, Глигоријевић ангажовао већ признатог Коваљевског, који је управо те године постао руководилац Бироа за израду Генералног плана Београда (Vuksanović-Masura, 2014:160-161). Ни према овој преради Коваљевског инвеститор није извео радове, већ је то учинио тек 1938. год. према пројекту Игњата Поповића, што је зграда која и данас постоји.

Пројекат за троспратницу у Макензијевој улици бр. 5, на тргу Славија, Коваљевски и Билински су потписали 23. марта 1922. год.⁷ Парцела власника Драгомира К. Борисављевића била је сродна другим у том делу града, названом Грантовац, углавном намењеним за изградњу

- 1 Ђорђе Павлович Коваљевски (1888-1957) рођен је у Елисаверграду у Русији (данас Кировоград у Украјини). Каријеру је започео у Кијеву истовремено радећи урбанистичке планове и као професор на Техничком факултету. Заједно са породицом емигрирао је у Београд, у првим месецима 1920. год., где су живели све до 1944. год. када преко Немачке одлазе за Северну Америку (Vuksanović-Masura, 2014:161-164).
- 2 Александар Кадјевић (2002-2003:131) наводи текстове о раду руских архитеката у међуратном Београду.
- 3 Опсежан попис пројеката руских инжењера и архитеката који се чувају у Историјском архиву Београда систематизовали су архивисти Олга Латинчић, Евица Мицковић, Милан Радојчић и Бранка Ракочевић.
- 4 Постоји више енциклопедијских јединица и пар текстова, углавном о урбанистичким аспектима његовог деловања (Ђурђевић, 2002-2003; Vukotić, 2008: 191; Vuksanović-Masura, 2014:161-164).

- 5 ИАБ, ОГБ-ТД, ф V-32-1921.
- 6 Сви подаци о пројекту и илустрације преузети су из Историјског архива Београда (ф VIII-8-1923, ф XI-6-1938).
- 7 ИАБ, ОГБ-ТД, ф 13-19-1922.

Сл. 1. Коваљевски и Билински, пројекат за приземну зграду на углу Дубљанске и Граничарске улице, 1921.

Fig. 1. Kovalevsky and Bilinski, Ground floor Design for the Building on the corner of Dubljanska and Graničarska streets, 1921.

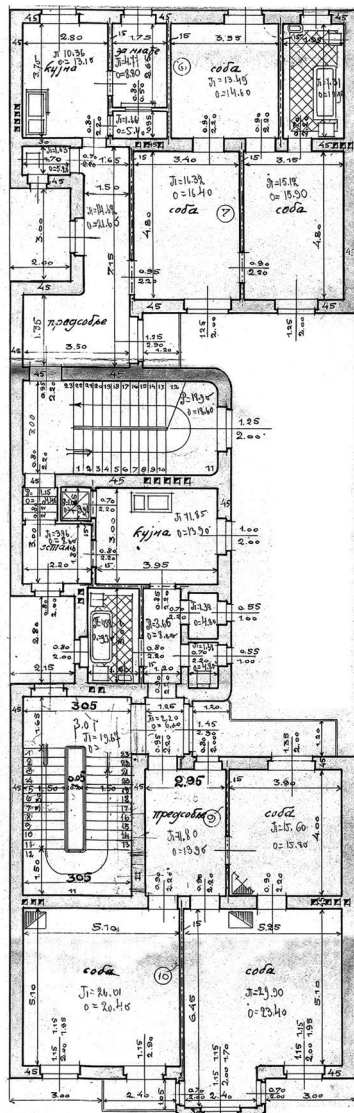
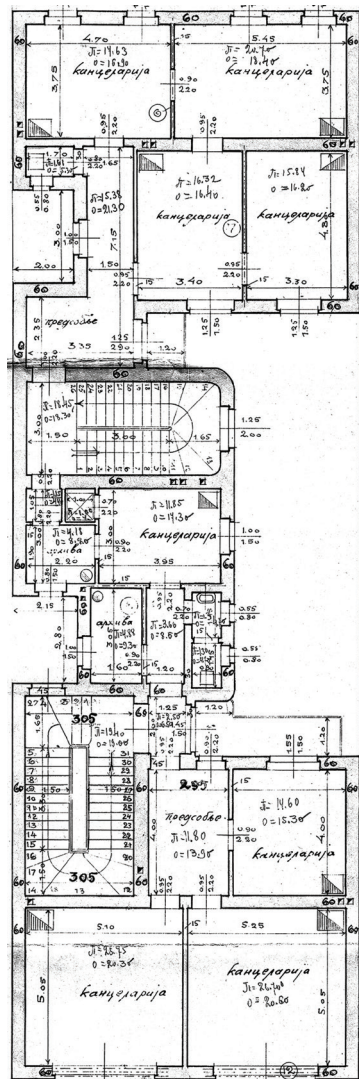
приземних „авлијских зграда“.⁸ Задатак који су Коваљевски и Билински добили био је сложен: на малој, а уској и дубокој парцели требало је сместити високу зграду и заузети што већу површину плаца. У њиховом пројекту, приземље је било предвиђено за радње, мезанин за канцеларије, два спрата за станове, а таван се није користио. Две степенишне вертикале су опслуживале канцеларије и станове, чиме је површина за комуникацију била сведена на минимум, што је било рентабилно решење које је омогућавало и релативно добру осветљеност свих просторија (Сл. 2). Логично постављање отвора ка Макензијевој улици допринело је складној геометрији фасадног платна. Посебности композиције допринио је мезанин, због чега је приземна зона имала већу висину (Сл. 3). Тиме је додатно наглашен пословни садржај на ова два нивоа и јасно одвојен од виших стамбених етажа.⁹ На основну потку фасаде додат је декор у виду имитације каменог слога и атике комбиноване од зидања и металних ограда. Без обзира на солидан

Сл. 2. Коваљевски и Билински, пројекат за зграду у Макензијевој бр. 5, фасада, 1922.

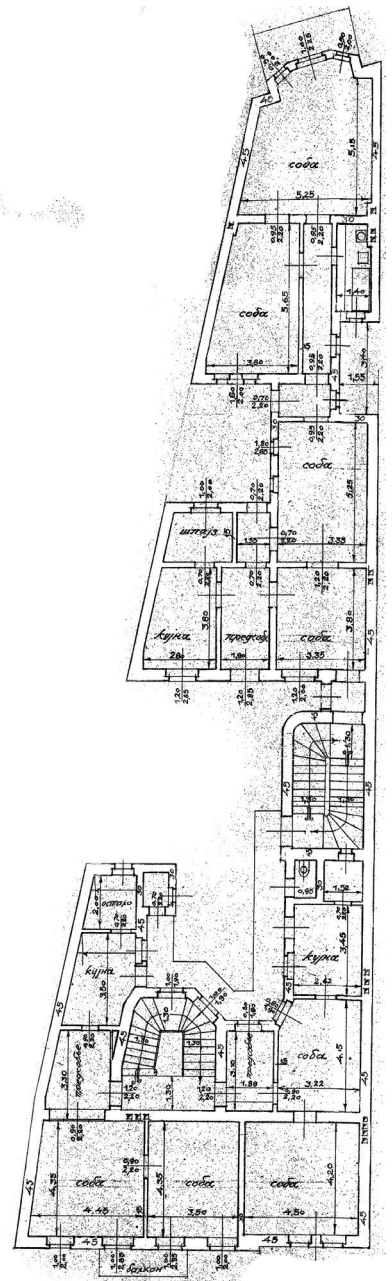
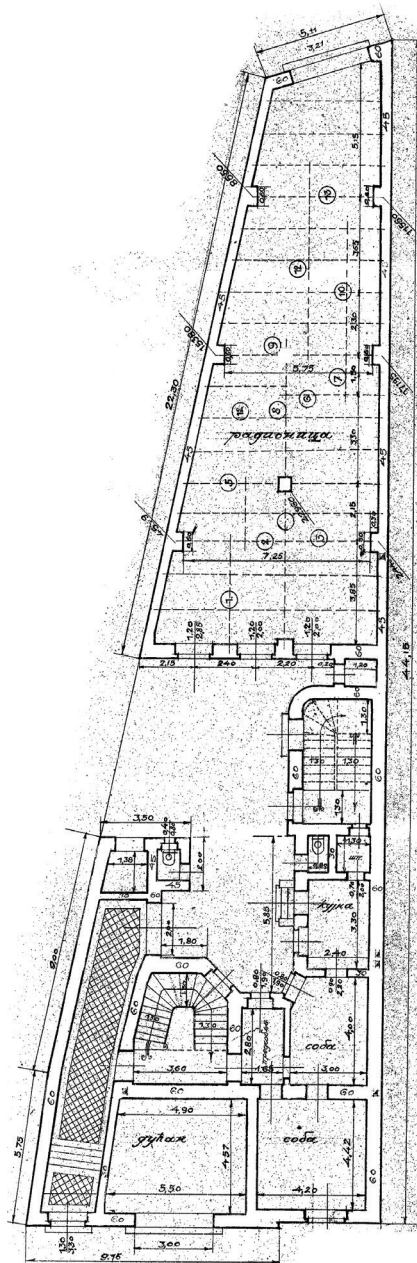
Fig. 2. Kovalevsky and Bilinski, Façade for the Building in Makenzijeva Street, 1922.

- 8 „Авлијске зграде“ су биле углавном приземни објекти са више малих станова, подигнути на уским и дубоким парцелама. У новијој литератури се користе и појмови партаја (Масига, 1996:434) и приземне вишеспородичне стамбене зграде (Roter-Blagojević, 2006:123).
- 9 Овако компоноване фасаде нису биле уобичајене у Београду почетком 20. века (Roter-Blagojević, 2006: 238, 248).

Сл. 3. Коваљевски и Билински, пројекат за зграду у Макензијевој бр. 5, основа мезанина и типског спрата, 1922.

Fig. 3. Kovalevsky and Bilinski, Mezzanine and Typical Floor Design for the Building in Makenzijeva Street, 1922.

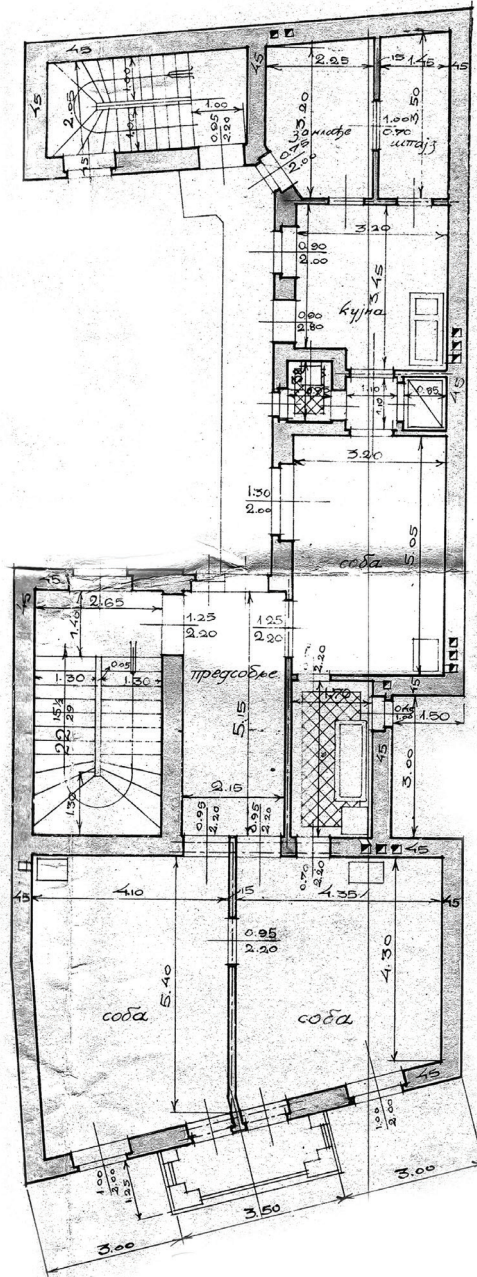
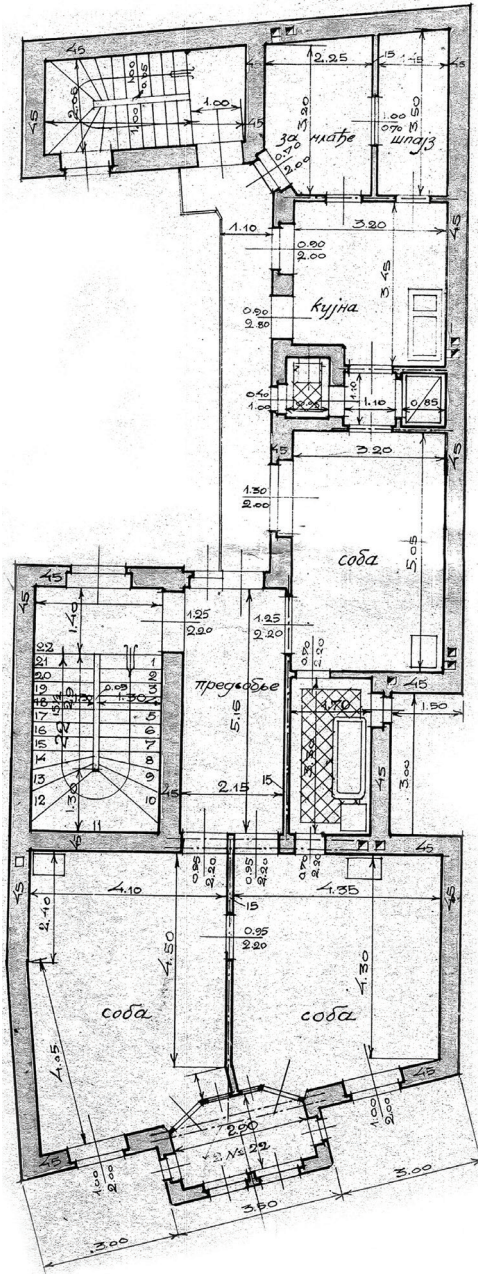
Сл. 4. Коваљевски и Билински, пројекат за зграду између улица Станоја Главаша бр. 5 и Височке бр. 17, основе приземља и спрата, 1922.

Fig. 4. Kovalevsky and Bilinski, Ground Floor and Floor Design for the Building between Stanoja Glavaša and VISOČKA streets, 1922.

Сл. 5. Коваљевски и Билински, пројекат за зграду између улица Станоја Главаша бр. 5 и Височке бр. 17, улична фасада, 1922.

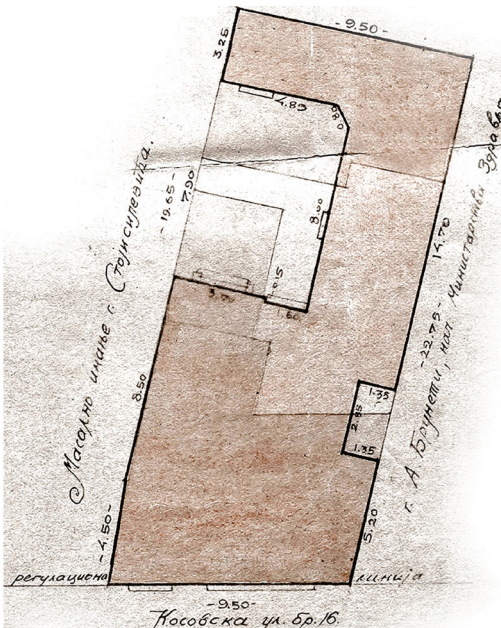
Fig. 5. Kovalevsky and Bilinski, Façade Design for the Building between Stanoja Glavaša and VISOČKA streets, 1922.

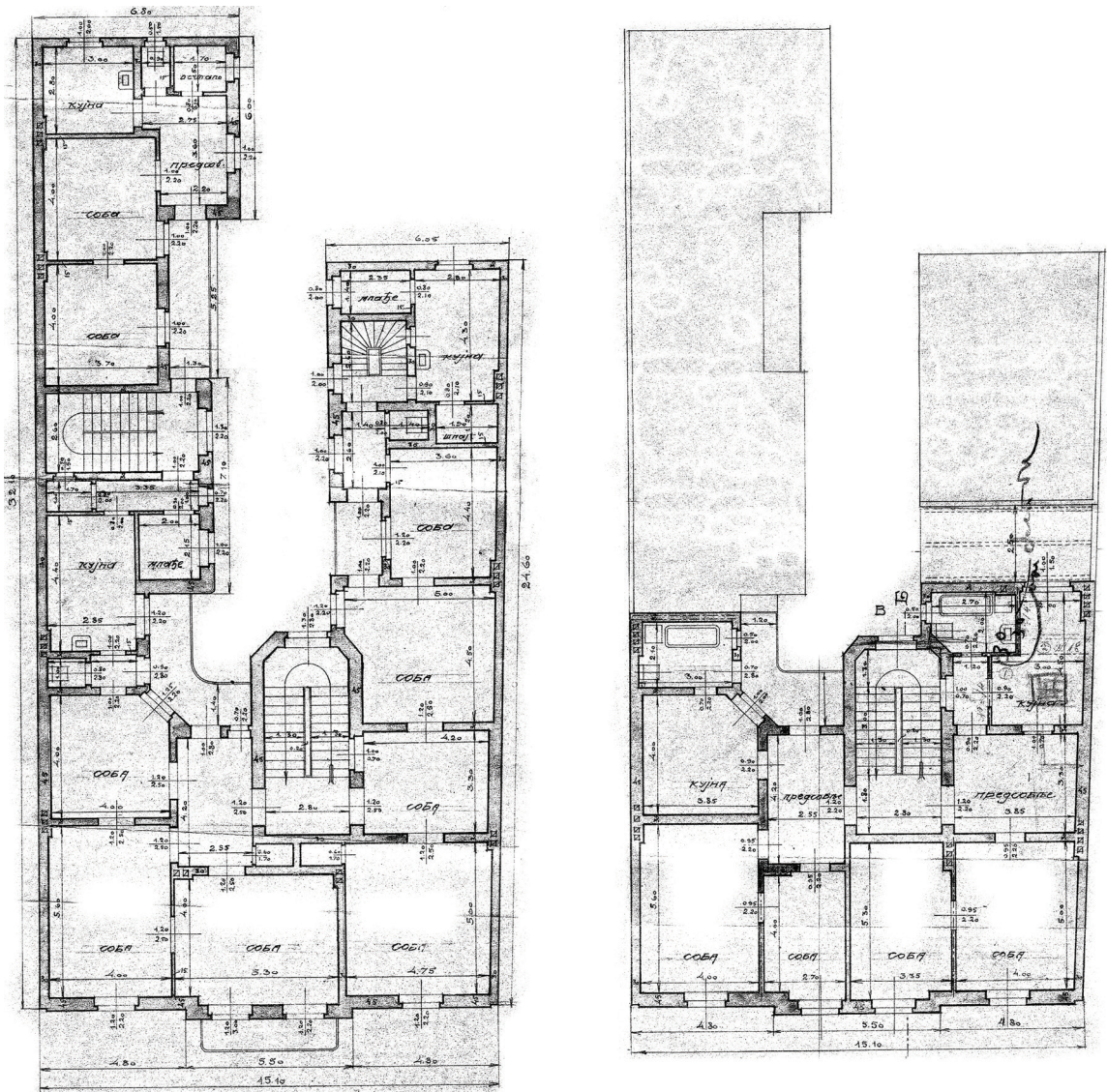
Сл. 6. Ковалевики и Билински, пројекат за зграду у Косовској улици бр. 16, први и други спрат, 1922.

Fig. 6. Kovalevsky and Bilinski, Floor Design for the Building in Kosovska Street, 1922.

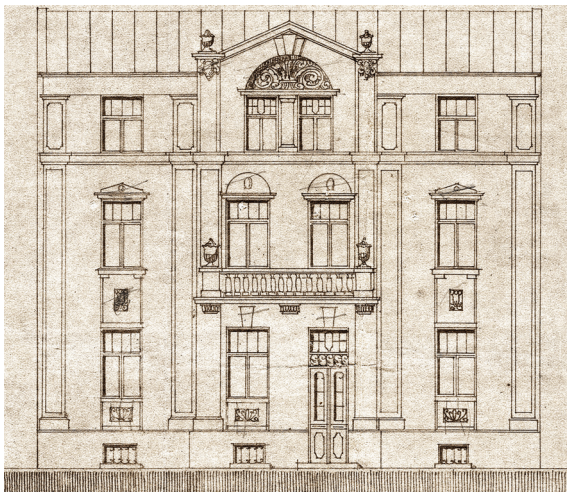
Сл. 7. Ковалевики и Билински, пројекат за зграду у Косовској улици бр. 16, фасада и ситуација, 1922.

Fig. 7. Kovalevsky and Bilinski, Façade Design and the Situation of the Building in Kosovska Street, 1922.

Сл. 8. Коваљевски и Билински, пројекат за доградњу спрата у Битољској бр. 79а, основа спрата и фасада, 1922.

Fig. 8. Kovalevsky and Bilinski, Floor and Façade Design for the Building in Bitoljska Street, 1922.

квалитет пројекта, до његове реализације није дошло. Власник Борисављевић је касније изводио само скромне интервенције на постојећим објектима, а данас је овде неизграђен и неартикулисан простор једног од паркинга на Славији.

Имање бравара Јована Хранисављевића налазило се између Улице Станоја Главаша бр. 5 и Височке бр. 17 (данас Др Драгослава Поповића). Била је то стара парцела настала од некадашњих башти, попут осталих у том делу Палилуле. Имала је облик неправилног трапеза и није била грађевински повољна. Коваљевски и Билински су 1922. године израдили пројекат за зграду која је габаритом заузимала знатан део плаца.¹⁰ У приземљу из Височке улице била је велика радионица. У делу ка Станоја Главаша, уз бочно постављен главни улаз, био је смештен дућан и један двособан стан ка дворишту. На спрату су била два двособна стана уобичајене унутрашње организације, са централно постављеним предсобљем из кога се улазило у собе и кухињу (Сл. 4). Изнад радионице био је велики шестособан стан чија је организација била условљена неправилним габаритом зграде. Станови нису имали купатила већ спољне тоалете, изузев највећег који је највероватније био намењен власнику. Зграда је имала две уличне фасаде. Прочеље ка Станоја Главаша, високо приземље и два спрата карактерисала је вертикална

10 ИАБ, ОГБ-ТД, ф XIII-2-1923, ф 22-22-1939.

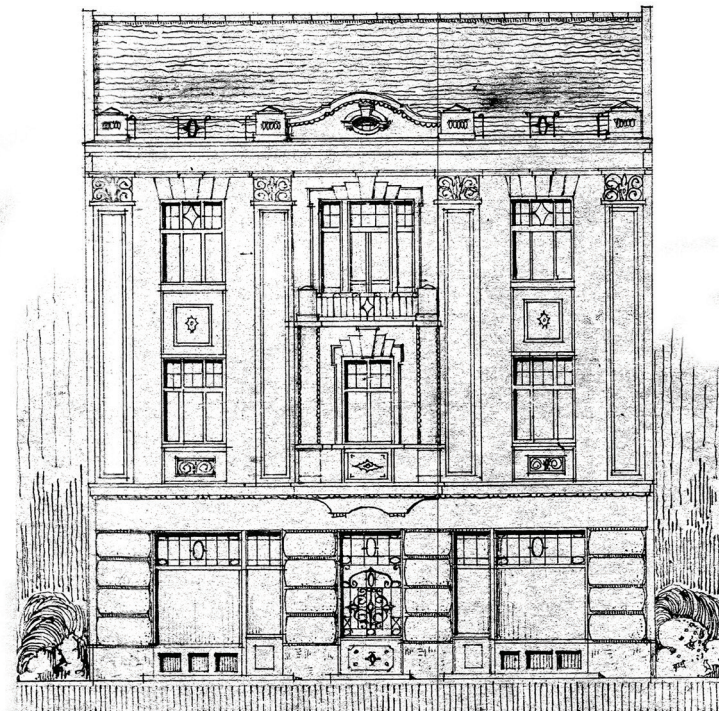
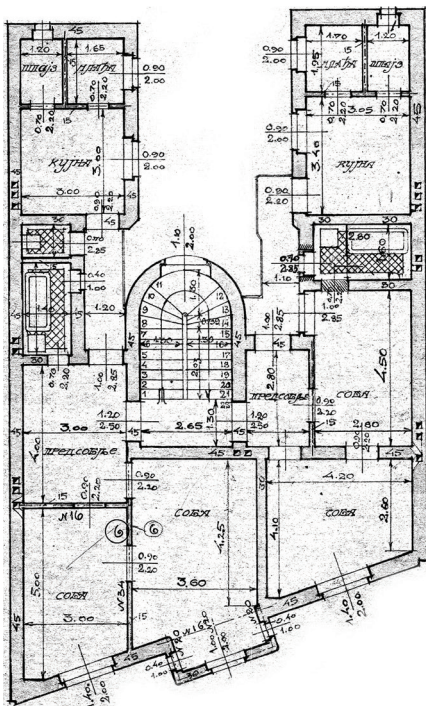

Сл. 9. Зграда у Битољској 79а, детаљ фотографије из око 1936. год. (збирка Милоша Јуришића)

Fig. 9. The Building in Bitoljska Street, Detail of Photo around 1936. (Miloš Jurišić Collection)

Сл. 10. Зграда у Булевару краља Александра бр. 84 (90), фотографија с краја 1927.

Fig. 10. The Building in the Boulevard of King Aleksandar 84 (90), Photo around 1927.

Сл. 11. Ковалевски и Билински, зграда у Булевару краља Александра бр. 84 (90), основа типског спрата и фасада, 1922.

Fig. 11. Kovalevsky and Bilinski, Typical Floor and Façade Design for the Building in the Boulevard of King Aleksandar, 1922.

Сл. 12. Коваљевски, пројекат за вилу на Сењаку, основе подрума и приземља, 1922.

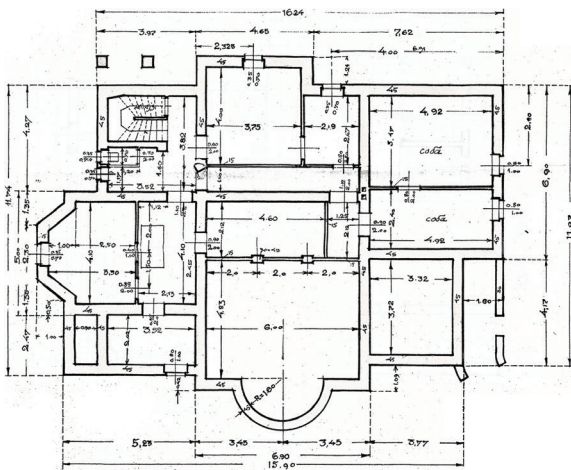
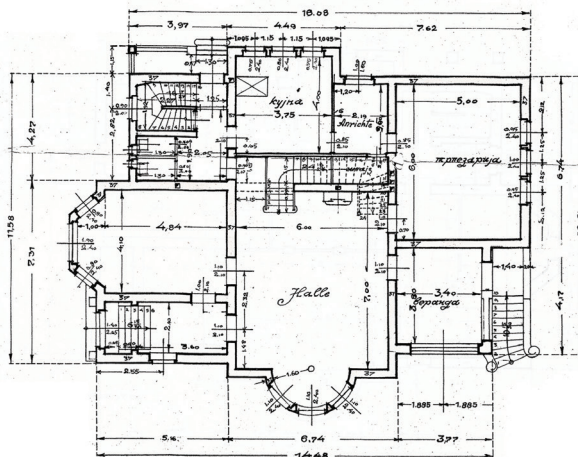

Fig. 12. Kovalevsky, Basement and Floor Design for the Villa on Senjak, 1922.

Сл. 13. Коваљевски, пројекат за вилу на Сењаку, фасаде, 1922.

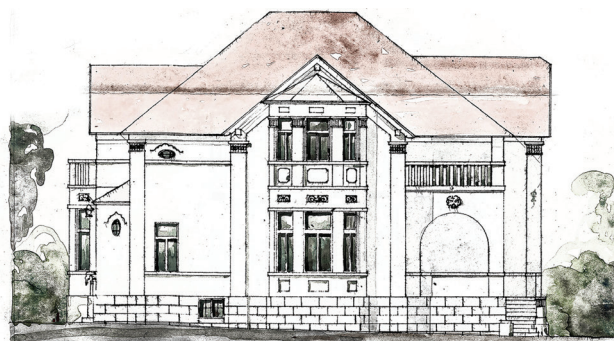

Fig. 13. Kovalevsky, Facade Design for the Villa on Senjak, 1922.

асиметрична подела. Пројектанти су истакли сегмент изнад улаза асиметрично постављеним пиластрима који су се протезали од првог спрата до кровног венца, додатно га нагласивши атиком (Сл. 5). Фасада из Височке била је уска, обухватала је приземље и спрат и урађена је у стилу позне сецесије, са наглашеним луком над улазном партијом и еркером на спрату. Одобрење за изградњу издато је маја 1922. год., али је власник одустао од реализације. Годину дана касније ангажовао је Билинског да изради нови пројекат за објекат ка Височној улици, што је и реализовано 1924. године. Зграда ка Станоја Главаша подигнута је 1939. године, према пројекту архитекта Игњата Поповића.

Пројекат за зграду у Косовској улици бр. 16, на имању Софије и Милана Атанасијевића, адвоката, Коваљевски и Билински су израдили августа 1922. године.¹¹ Парцела је била врло мала, свега 200 м². У приземљу ка улици били су предвиђени дућан и једнособни стан ка дворишту, а на спратовима по два трособна стана (Сл. 6). Били су пројектовани и додатни елементи комфора: економско степениште за послугу, лифт за огрев и вешерница у подруму. Фасаду је карактерисала хоризонтална подела на приземље и зону спратова са централним делом, наглашеним еркером с балконом и необарокном атиком (Сл. 7). Имање у Косовској је касније добило новог власника и ту је према новом пројекту 1933. год. подигнута зграда која постоји и данас.

Реализовани објекти

Пројекат за доградњу другог спрата у Битољској улици бр. 79а (данас Илије Гарашанина бр. 27) на згради грађевинара Богдана Дамјановића одобрио је општински Грађевински одбор 2. јуна 1922. године.¹² Убрзо потом је и реализован, што је и први изведени стамбени пројекат Коваљевског и Билинског. Зграда се налазила у челу уске и веома дугачке парцеле која се пружала од Битољске до Ратарске улице (данас Краљице Марије).¹³ Била је подигнута 1920. год., према пројекту који је 1914. израдио инжењер Миленко Турудић. Основа зграде је имала облик слова П са три стана на етажи. Станови које су на дограђеном спрату пројектовали Коваљевски и Билински у потпуности су пратили схему коју је поставио Турудић, уз додатак купатила, што је било значајно функционално и хигијенско унапређење (Сл. 8). Осим дозиђивања спрата, Коваљевски и Билински су делом прерадили и уличну фасаду. Симетрична композиција била је пиластрима подељена у три вертикалне зоне, са средишњим сегментом који је био истакнут балконом. Дограђени спрат био је одвојен плитким хоризонталним профилисаним венцем, при чему је постојећа вертикална подела фасаде била додатно наглашена издигнутим пољем троугаоне атике. Чitava композиција деловала је складно и примерено за део града у коме је подигнута (Сл. 9). Зграда и данас постоји, али у потпуно измењеном стању, са новоподигнутим спратовима и без декоративних елемената.

¹² ИАБ, ОГБ-ТД, ф XII-19-1923.

¹³ На овој изузетно великој парцели Дамјановић је sukcesивно подизао већи број приземних и вишеспратних зграда које су пројектовали различити архитекти. Данас постоји само зграда ка Улици Илије Гарашанина.

¹¹ ИАБ, ОГБ-ТД, ф XXVI-57-1922; XXIII-12-1933.

Зграда у Булевару краља Александра бр. 84, код Техничког факултета, једина је изграђена вишеспратна зграда коју су у тандему пројектовали Коваљевски и Билински.¹⁴ Инвеститор је био Стеван Ђукић. Пројекат је одобрен 3. јуна 1922. год., а убрзо и реализован (Сл. 10). Са приземљем и два спрата зграда је била узидана између две старе приземне куће. У приземљу ка улици су вероватно били дућани, са обе стране главног улаза у зграду, а ка дворишту мањи станови и централно постављена ступенишна вертикала. У становима на спрату се преко предсобља улазило у собе, док се до купатила, кухиње и других пратећих просторија стизало отвореном галеријом, што је обезбеђивало директно осветљење (Сл. 11). Композиција фасаде била је типична за двоспратне стамбене зграде тог периода (Roter-Blagojević, 2006:242).¹⁵ Приземље је од спратова било одвојено међуспратним венцем. Спратови су имали вертикалну поделу на три једнака дела, ритмично постављеним пиластрима који су се протезали висином оба спрата. Средишњи сегмент фасаде био је истакнут еркером с балконом и лучном атиком. Зграда је срушена почетком деведесетих година прошлог века, приликом изградње пословно-административне зграде према пројекту архитекта Светислава Личине (Vogunović, 2005:918).

Вила на Сењаку инжењера Боре М. Пајевића, потпредседника београдске општине,¹⁶ изграђена је 1922. године. За вилу су била израђена два пројекта. Први, из 1921. год., потписали су Билински и Коваљевски, а други из 1922. год., који је и изведен, потписао је само Коваљевски. Вила је подигнута на месту које се, како стоји у уверењу Суда општине Београдске од 20. фебруара 1922. год., „[...] налази изван границе до сада утврђеног градског и грађевинског реона,

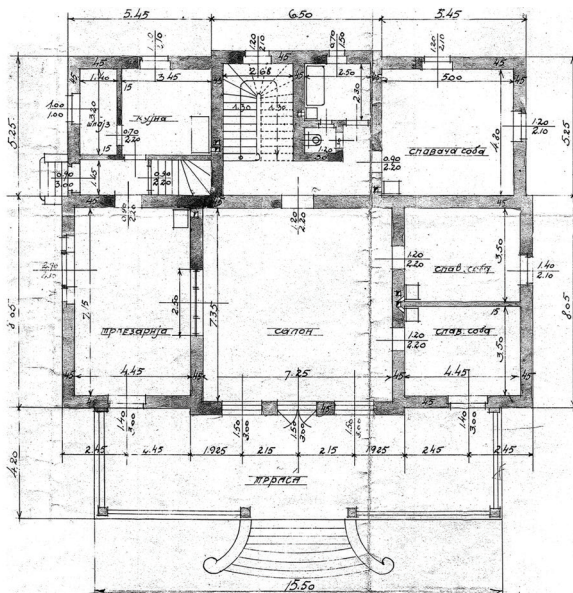
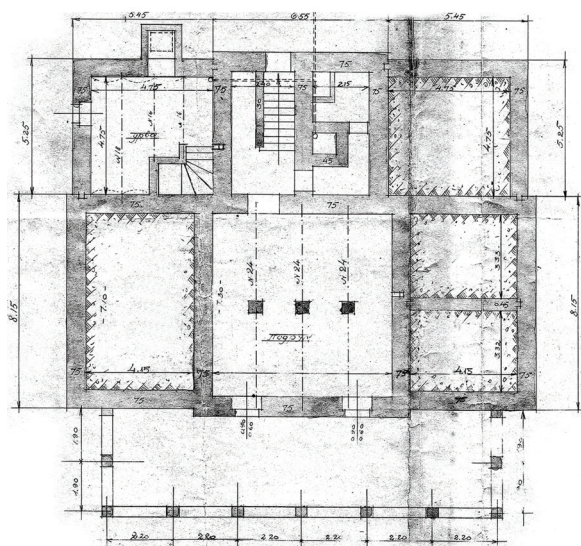
а у атару општине Београдске“.¹⁷ Имање је лежало на рту где се Топчидерско брдо приближава Сави, на крајњем делу Старог Сењака (данас угао улица Вуковарске и Лазаревачке).

Вила, површине основе око 170 м², смештена је на пространим плацу од око 3.330 м², на око 30 м од будуће Вуковарске улице. Имала је подрум, приземље и спрат. Главни простор виле чинило је приземље у коме се одвијао дневни живот, док су на спрату биле спаваће собе (Сл. 12). Подрум је био испод целе зграде, а високи таван се није користио за становање. Коваљевски је основу приземља поделио на три сегмента постављена око централног хола (Halle).¹⁸ Описујући виле са почетка 20. века, Несторовић (1955:261) каже: „Велике породичне куће [...] када се граде, архитекта прихвата углавном централно решење одомаћено крајем прошлог века“. Осим комуникационе, суштинска функција хола је била одвијање свакодневног породичног и друштвеног живота, попут предсобља у мањим кућама или већим становима у зградама.

У Пајевићевој вили, једну функционалну целину чинила је трпезарија која се свакодневно користила, не само за обедовање, већ и за боравак као продужетак хола. Другу целину приземља виле чинио је блок означен као *herrenzimmer*. Изворно, у европским оквирима на прелазу векова радило се о такозваном „мушком“ делу у кућама високе буржоазије у који се домаћин, после каквог пријема, повлачи са својим мушким гостима на разговор о политици, економији и сл. У београдским вилама постојао је сродан простор, називан „кабинет за рад“ (Blagojević, 2000:216). Трећу целину приземља Пајевићеве виле чинио је кухињски блок. Имао је засебан улаз из задњег дворишта и био је технолошки разрађен - осим главног простора кухиње постојали су: мала остава ка трпезарији (*anrichte*), засебан тоалет и ступенишна веза са подрумом. У подруму

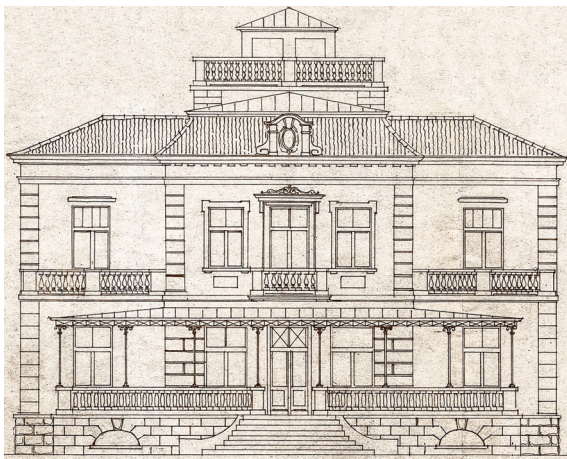
- 14 Постоји извесно неслагање у вези са кућним бројем. На пројекту стоји број 84, а касније се ова адреса води под бројем 90 (ИАБ, ОГБ-ТД, ф 14-66-1931).
- 15 Ротер-Благојевић описује овај тип прочеља као фасаду са „доминантним вертикалним рашчлањањем комбинованим са хоризонталном поделом на приземље и јединствену површину два спрата“.
- 16 Пајевић је кратко време, током 1923. год., био и градоначелник Београда.

- 17 Сви наводи у овом делу потичу из пројектне документације из Архива Београда (ф-ХИ 22-1922).
- 18 Немачки називи за просторије потичу из плана виле из 1921. год. и делимично се користе и у плану из 1922. године.

Сл. 14. Коваљевски и Билински, пројекат за летњиковца на Дедињу, основе сутерена и приземља, 1923.

Fig. 14. Kovalevsky and Bilinski, Basement and Ground Floor Design for the Summer Residence on Dedinje, 1923.

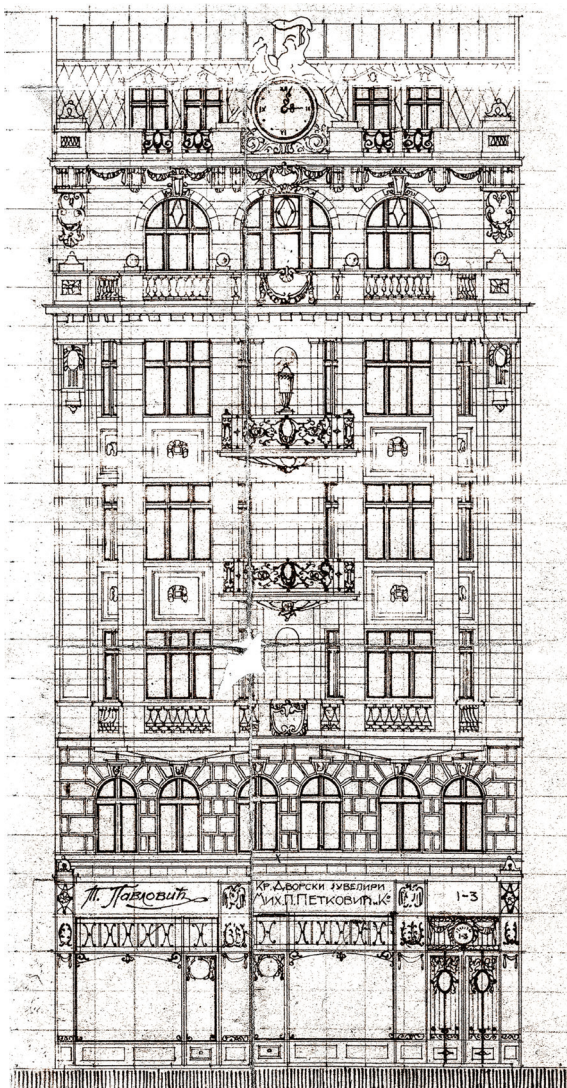

Сл. 15. Коваљевски и Билински, пројекат за летњиковца на Дедињу, главна фасада, 1923.

Fig. 15. Kovalevsky and Bilinski, Façade Design for the Summer Residence on Dedinje, 1923.

Сл. 16. Коваљевски, фасада зграде на Теразијама број 1, 1928.

Fig. 16. Kovalevsky, Façade Design for the Building in Terazije 1, 1928.

се налазила просторија за „грејање”, што значи да је вила имала централни систем загревања, што ће временом постати редовна пракса у оваквим објектима (Nestorović, 1955:264). На спрату, изнад хола приземља, био је горњи хол (*oberhalle*) из кога се приступало у четири спаваће собе.

У првим деценијама 20. века, посебно након формирања Краљевине СХС, градња вила постаје популарна међу припадницима нове престоничке високе класе. Nestorović (1955:261) каже да су се архитекти трудили „[...] да од сваке такве зграде начине малу палату по композицији и обради и удобан стан по садржају и распореду”. Stil и декор су били битни.¹⁹ Билински и Коваљевски се у првој варијанти пројекта за Пајевићеву вилу опредељују за сецесију. Међутим, на пројекту који је потписао само Коваљевски, који је одобрен и изведен, фасаде су смиренје, са знатно мање декоративних елемената (Сл. 13). Године 1939. вила је прешла у власништво Владе Митића, који је имао намеру да је догради и преради према пројекту архитекта Ђорђа Ђорђевића, али до тога није дошло. Данас је овде резиденција амбасаде Турске.

Имање индустријалца Васе У. Јовановића лежало је јужно од Топчидерског брда, испод Дединог врха. Био је то виноград од око 5 ха, са чије југозападне стране се ширио терен на коме је 1924. год. започета изградња дворског комплекса. Јовановић је овде 1923. год. саградио летњиковца према пројекту Коваљевског и Билинског.²⁰ У летњиковца се ступало широким степеништем преко простране наткривене терасе која је великим двокрилним вратима била повезана са салоном. С обзиром да се у објекту углавном боравило преко лета, то је и концепт просторне организације почивао на прожимању отвореног простора – врта, полузатвореног – наткривене терасе, и затвореног простора – салона који је био централно постављен. Десно од њега биле су две мање спаваће собе, а лево велика трпезарија повезана са салоном трокрилним вратима (Сл. 14). У задњем тракту били су: још једна спаваћа соба, степениште за спрат, купатило и тоалет, а уз кухињу и степениште за подземну етажу. Организација подземне етаже упућује на то да се у летњиковцу налазила и мала винарија и да је централна просторија била вински подрум до кога се долазило степеништем које је водило директно из винограда.

Летњиковца је био компонован као класична италијанска вила (Сл. 15). На главној фасади су се истицали велико степениште, постављено у осовини објекта, и наткривена тераса са широким вратима која су водила у салон. На бочним крилима се налазио по један прозор, а овај распоред је поновљен и на спрату. Кос, плитак кров, складно одмерен спрам укупног волумена, завршавао се кровном терасом и централно постављеним видиковцем. Фасадна декорација

¹⁹ Љиљана Милетић-Абрамовић (2002:111-241) наводи различите стилове који су примењивани при пројектовању вила, попут класицистичке архитектуре, академизма и академског еклетицизма, позне сецесије, модерне, фолклоризма и српско-византијског стила.

²⁰ На основу пројектне документације (ИАБ, ОГБ-ТД, ф XV-10 1923).

је била сведена, са рустиком на сокли и угловима, балустерима испод прозора који су имали плитке оквире. Летњиковац за Јовановиће вероватно је био последње дело које су Коваљевски и Билински заједно урадили. Истовремено, био је то и најпромишљенији пројекат који су израдили током неколико година заједничког рада. Зграда Васе Јовановића данас се налази између Дворског комплекса и амбасаде САД, али његов виноград више не постоји.

Зграда на самом почетку Теразија, у броју 1, вероватно је последњи стамбено-пословни објект у Београду у чије пројектовање је био укључен и Коваљевски. На овој адреси, дворски јувелири Михаило Петковић и Владислав Јовановић поседовали су велику парцелу на којој су сукцесивно подигли три независна објекта према пројектима различитих аутора.²¹ Крајем 1927. год. Инжењерско-пројектантски биро „Крехлик-Јелинек“ израдио је пројекат за зграду на регулацији ка Теразијама, а изградња је одобрена почетком 1928. године. Сви цртежи на пројекту оверени су печатом бироа „Крехлик-Јелинек“ и потписом инжењера Љубомира Крехлика, изузев цртежа за уличну фасаду на коме стоји потпис Ђорђа Коваљевског (Сл. 16). Као и у случају пројекта за зграду у Сарајевској улици, нејасни су мотиви инвеститора, или можда пројектанта зграде, да ангажује Коваљевског да изради само фасаду. У сваком случају, ова зграда је једна од ретких реализованих стамбено-пословних зграда на којима је радио Коваљевски. Истовремено, то је једно од његових квалитетнијих решења које у архитектури међуратног Београда „припада успелим остварењима позног академизма“ (Borić, 2004:89).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Када се сагледају сви пројекти и реализовани стамбени објекти Коваљевског, добије се веома скроман списак у односу на неке друге руске архитекте који су били активни у међуратном Београду, попут Валерија Сташевског који је имао преко 1.000 потписаних пројеката (Latinčić, 2011:169). Види се и да су наруџбе биле далеко скромније од оних које су добијали Виљем Баумгартен или Николај Краснов (Kadijević, 2002-2003:137). Треба истаћи да је рад Коваљевског првенствено био окренут ка урбанизму Београда, где је остварио своја најзначајнија дела, међу којима се налазе и *Генерални план* из 1923-1924. год. и *Нацрт Генералног плана* из 1937-1939. године. Коваљевски је израдио и: низ планова за регулације улица, попут Васине (1921), планове уређења и обликовања тргова, попут Славије (1923) и простора око Старог двора и Парламента (1923. и 1934. год.), планове за нове стамбене четврти, попут Чиновничке колоније (1929) и општинског насеља (1931), као и регулациони план подручја на левој обали Саве (1932-1934). Захваљујући богатом искуству из Кијева и знањима стеченим на студијским боравцима у Енглеској, Француској

и Немачкој, Коваљевски је бегорадском урбанизму донео савремени приступ у планирању града и први у праксу увео концепт „вртог града“. (Vuksanović-Masura, 2014:161-164). Сарадња Коваљевског са архитектом Владимиром Билинским је трајала свега неколико година и то углавном на изради пројеката за стамбене објекте. У каснијој архитектонско-пројектантској делатности Коваљевског веома ретко су се налазиле такве поруџбине. Без обзира на све то, овај сегмент његовог деловања заслужује пажњу, јер је реч о стваралаштву једног од најзначајнијих београдских урбаниста, што доприноси расветљавању његовог укупног стваралачког опуса.

Испитивање могућности пројектовања и изградње високе зграде, често називане *палата*, на уским и дубоким парцелама био је релативно нови архитектонски изазов у Београду након Првог светског рата. Пројектантски задатак могао би поједностављено и да се искаже овако: на малој површини парцеле, незахвалне геометрије, постићи што више квадратних метара стамбеног простора за издавање. С друге стране, то није био задатак једноставан за решавање. Коваљевски и Билински су се сретали са оваквим изазовом у сваком пројекту и решавали су га пратећи неколико устаљених правила: зграда која се развија по дубини парцеле треба да има *већи број степеништа* преко којих се приступа већем броју зона зграде – уличној, средишњој и завршној на крају парцеле; *светларници* обезбеђују светло првенствено за споредне просторије, али и за неке спаваће собе; *бочно или средишње двориште*, које је по правилу имало функцију проширеног светларника, давало је могућност да се станови у дубини парцеле организују слично као и они према улици; уколико се стан развијао по дубини парцеле, комуникација са краја на крај стана се остваривала *отвореним дугачким балконом* с дворишне стране, чиме су се избегавали пролажење из собе у собу или унутрашњи ходници. Сва правила нису увек могла да буду поштована и управо стога је долазило до различитог квалитета основа станова и зграда.

Инвеститори су снажно утицали на финални резултат. Већина наручилаца пројеката припадала је средње имућном сталежу Београђана. Разрађиване су и одбациване варијанте пројеката, а рекло би се да су Коваљевски и Билински с пажњом пратили њихове захтеве, првенствено у вези са просторном организацијом станова. То је ишло да апсурдних ситуација, каква је била са „подземним дуплексом“ у Дубљанској улици, или са недостатком купатила и спољним тоалетима у становима у Улици Станоја Главаша. Поједини програмски захтеви наручилаца били су пословно разумљиви. Приземље је по правилу ка улици имало локал, а ка дворишту мањи стан. Први спрат углавном је имао станове, понекад канцеларије, ретко смештене и на мезанину. Станови окренути ка улици су били већи, а мањи ка недовољно осветљеном дворишту. Таван се није користио као стамбени простор, а подрум је имао различите функције, зависно од садржаја у приземљу – магацин дућана, остава за огрев, вешерница и сл.

21 Према пројектној документацији (ИАБ, ОГБ-ТД, ф 2-12-1928).

Конструкције свих зграда које су пројектовали Коваљевски и Билински биле су конвенционалне. Масивни носећи и преградни зидови били су рађени од печене опеке у кречном, продужном и врло ретко у цементном малтеру; међуспратне конструкције су махом биле дрвене; степеништа су била бетонска, понекад и са префабрикованим степеницима; кровне конструкције дрвене; покривач најчешће цреп; фасада је била малтерисана са деловима у вештачком или природном камену. Овакве конструкције биле су последица конвенционалних програма и архитектонских решења. Само у неколико случајева било је одступања, попут металне међуспратне конструкције радионице у Височкој улици или кровне терасе урађене у монтажном систему Хербст на летњиковцу Јовановића. Ипак, у овој области Коваљевски и Билински нису направили никакав искорак.

Почетак 20. века нудио је велику скалу различитих стилских оријентација, а њихова заједничка одлика је била еkleктицизам и наглашена примена декоративних елемената различитог порекла. Рекло би се да су Коваљевски и Билински били врсни познаваоци ове материје. Зналачки су пројектовали умерене фасаде, без много декорације и украса, оријентисане првенствено ка модернизованом академизму или позној сецесији, али уз видно уважавање естетских преференци наручилаца. Речник прочеља обухватао је вертикалну композицију фасадног платна и наглашено приземље, затим истицање средишњег сегмента зграде еркером с балконом, те коришћење атика као завршног мотива. Коваљевски и Билински су формирали свој архитектонски израз стандардним речником просечне стамбене изградње у Београду након Првог светског рата и њихов рад се у потпуности уклапао у преовлађујући манир тих година.

ЗАХВАЛНИЦА

Захваљујем се госпођи Олги Латинчић што ми је омогућила да користим необјављени рукопис о пројектима руских аутора из Историјског архива Београда. Господину Милошу Јуришићу се захваљујем на помоћи и уступљеном материјалу и фотографијама из његове вредне збирке, као и госпођи Ангелини Банковић из Музеја града Београда

на помоћи око проналажења фотографија са објектима Коваљевског. Колеги Александру Ђорђевићу Giocazzo захвална сам на објашњењима немачких термина у пројекту виле Пајевић и господину Дарку Јакшићу, руководиоцу групе за виноградарство и винарство Министарства пољопривреде и заштите животне средине, на помоћи око разумевања подземне етаже летњиковца Јовановић.

ЛИТЕРАТУРА

- *** (1928) *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd i Zagreb, *Jugoslavenski Godišnjak i Nova Evropa*.
- Blagojević, Lj. (2000) *Moderna kuća u Beogradu (1920-1941)*, Beograd, *Zadužbina Andrejević*
- Bogunović, S. (2005) *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Beograd, *Beogradska knjiga*
- Borić, T. (2004) *Terazije: urbanistički i arhitektonski razvoj*, Beograd, *Zlatousti*
- Vuksanović-Macura, Z. (2012) *Život na ivici: stanovanje sirotinje u Beogradu 1919-1941*, Beograd, *Orion art*
- Vuksanović-Macura, Z. (2014) *Generalni plan Beograda 1923: komparacija planiranog i ostvarenog, Doktorska disertacija*, Beograd, *Univerzitet u Beogradu Arhitektonski fakultet*
- Đurđević, M. (2002-2003) *Urbanističko-arhitektonska delatnost Đorđa Pavlovića Kovaljevskog u Srbiji, Godišnjak grada Beograda XLIX-L*, str. 169-181.
- Kadijević, A. (2002-2003) *Uloga ruskih emigranata u beogradskoj arhitekturi između dva svetska rata, Godišnjak grada Beograda XLIX-L*, str. 131-142.
- Latinčić, O. (2011) *Valerij Vladimirovič Staševski (1882–?) u Beogradu: podaci iz arhivske građe Istorijskog arhiva Beograda, Nasleđe XII*, str. 169-196.
- Maneвић, Z. (ur.) (2008) *Leksikon neimara*, Beograd, *Građevinska knjiga*
- Macura, V. (1996) *Beogradske partaje i mogućnosti njihove obnove, Izgradnja 7*, str. 434-442.
- Miletić-Abramović, Lj. (2002) *Arhitektura rezidencija i vila Beograda: 1830-2000*, Beograd, *Karić fondacija*
- Nestorović, B. (1955) *Evolucija beogradskog stana, Godišnjak grada Beograda II*, str. 247–270.
- Roter-Blagojević, M. (2006) *Stambena arhitektura u 19. i početkom 20. veka*, Beograd, *Arhitektonski fakultet i Orion art*

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА

- Сл. 1 ИАБ, ОГБ-ТД V-32-1921
- Сл. 2 и 3 ИАБ, ОГБ-ТД, ф 13-19-1922
- Сл. 4 ИАБ, ОГБ-ТД, ф XII-19-1923
- Сл. 5 Збирка Милоша Јуришића
- Сл. 6 и 7 ИАБ, ОГБ-ТД, ф XIII-2-1923
- Сл. 8 ИАБ, ОГБ-ТД, ф 14-66-1931
- Сл. 9 МБГ, Ур-1159
- Сл. 10 и 11 ИАБ, ОГБ-ТД, ф XXVI-57-1922
- Сл. 12 и 13 ИАБ, ОГБ-ТД, ф XXVI-57-1922
- Сл. 14 и 15 ИАБ, ОГБ-ТД, ф XV-10-1923
- Сл. 16 ИАБ, ОГБ-ТД, ф 2-12-1928